

KRISTIINA PRAAKLI, TAAVI PAE

Eesti keele kasutajat kõnetab kõigist häälikutest ja tähemärkidest enim *õ*, olles märgi tarvituselevõttust kakssada aastat hiljemgi uurijate ja avalikkuse tähelepanu all. 2016. aastal tähistati Tabiveres ja Äksis konverentsiga¹ *õ*-märgi 200. sünnipäeva. Paar aastat hiljem tähistati Ida-Saaremaal *õ* ja *ö* häälikupiir turismiobjekti nn pruuni sildiga, aluseks Theodor Kaljo magistritöö (1928a, 1928b). Maanteeameti nõudel sildid küll eemaldati, kuid samas paigas avati 2020. aasta novembris kohaliku omavalitsuse eestvõttel häälikulist üleminekuala märkiv viiemeetrine piiritähis (vt Pae 2021). Algatus pälvis 2020. aasta keeleteo konkursil rahvaauhinna. Samuti on *õ*-märgis nähtud turunduspotentsiaali ning tehtud ettepanekud selle kasutamiseks päranditurismis (vt Valk jt 2021: 30). Pisut varasemast ajast võib meenutada laiemat avalikkust puudutanud mõttevahetust piirkondlike keelte ning nende hääldusjoonte sobivusest rahvusringhäälingusse (vt Kooli 2012; Vinni 2012).

Siinset kirjatööd inspireeris märgi jätkuv atraktiivsus, esiletõst ja kasutus eri algatustes ja eesmärkidel. Teema paremaks adumiseks käsitleme kõigepealt märgi *õ* loomist ning tarvituselevõttu kirjalikes tekstides, seejärel märgi (Saaremaa näitel kontrastina *ö*) praegusaegseid rakendusi ja esitlusviise. Kirjutise laiem eesmärk on sidusa teadmusloo vahendusel avada ja mõtestada tähemärgi loomise sügavamad tausta, näidata uusi uurimishorisonte ning ärgitada uurijaid heitma pilku kirjakeele ja *õ* näitel ka suulise kõne käsitlemata probleemidele.

õ-märgi loomislugu on keelekorralduse (ingl *language corpus planning*; Ferguson 1968) küsimus. Häälikule kirjaliku kuju andmist võib keelekorralduslikus võtmes kirjeldada mõiste *kirjamine* (Raag 2008: 13–14) kaudu. Selle eri toimingute teel tehakse nähtamatu nähtavaks ning suulisest elemendist saab iseseisvat tähendust kandev suhtlusvahend ka kirjalikus tarvituses. Keelearendustegevustest hõlmab see tähemärgi lisamist kirjasüsteemi, õigekirjapõhimõtete väljatöötamist ning kaasajastamist, samuti staatuse ja keeleõppe korralduse küsimusi (lähemalt Raag 2008: 14–18). Ajastuomased trükitehnilised võimalused lisavad diskussioonile tehnoloogilise mõõtme. Ortograafia on alati ka identiteedi, ideoloogia ja poliitika küsimus (Sebba 2007, 2012: 2–3; Järlehed, Jaworski 2015: 117–119). Tänapäeva keelemaastike (Landry, Bourhis 1997: 25) näitel heidavad tähemärgi (ja hääliku) esitlusviisid valgust *õ* (ja mitte-*õ*) laiemale konnotatsioonidele, peegeldades muu hulgas keeleüksuste vahendusel toimuva identiteediloome aspekte.

õ pole ainus tähemärk, mis on diskussioone tekitanud. Siinkohal on paslik meenutada vokaalide *ä*, *ö*, *ü* kirjapanekut eesti keele vanemais allikais (Kobolt 1929:

¹ Ettekannete põhjal valmis mitu artiklit (Kingisepp 2017; Taal 2017; Pae 2018; Teras 2018). Artikliteks jäid vormistamata Kristiina Praakli ja Fred Pussi ettekanded. Põgusalt peatume nendel teemadel siinses kirjutises.

160–161; Põldvee 2010: 339), XX sajandi keelekorraldusest *ü~y* ja *v~w* märkimise küsimusi (Tauli 1968: 165–166; Päll 2017) ning võru kirjaviisi arendustöös vaidlusi põhjustanud *q*-märki (Tender, Kasak 1995; Tender jt 1996: 606–608). Rahvusvahelistest näidetest tuletagem meelde Saksa õigekirjareformi (1996) arutelusid grafeemi *ß* asjus (vt Johnson 2012; muude keelte kohta Sebba 2012: 6–9).

õ-d on varem käsitletud keeleajaloo, foneetika-fonoloogia, ajaloolise sotsiolingvistika, samuti neuroteaduste vaatest (nt Kaljo 1928a, 1928b; Kask 1932, 1976; Ariste 1947: 20–38; Viitso 1978; Wiik 1986; Näätänen jt 1997; Kingisepp 2017; Pae 2018; Teras 2018). Siinse artikli väärtus ja uudsus seisneb mitme teema edasiarenduses (nt märgi *õ* kasutuselevõtt kirjalikes tekstides), teisalt tähemärgi tänapäevastes esitlusviisides, mis praegusel meediastumise ajastul viitavad muu hulgas *õ* (ja ka *ö*) laiimatele tähendustele.

Artikkel on kirjutatud ajaloolise ja nüüdisaegse sotsiolingvistika raamistikus. Uurimismaterjalina kasutame XIX–XX sajandil kirjutatud-trükitut: Otto Wilhelm Masingu ja Johann Heinrich Rosenpläneri kirjavahetust (1814–1832), valikut ajakirjandustekste ja õppematerjale; nüüdisajast avaliku ruumi silte, tähiseid ja tekste, rakendades kvalitatiivse sisuanalüüsi põhimõtteid. Anname ülevaate senistest käsitlustest. Artikli esimeses peatükis võtame vaatluse alla *õ* tähemärgi taga peituva hääliku. Teises peatükis vaatleme tähemärgi loomislugu, kolmandas *õ*-märgi jõudmist kirjalikesse tekstidesse. Neljas peatükk keskendub tähemärgi tänapäevastele konnotatsioonidele.

1. „Wääänkem moka poolele lahhti ja õõritades häälitagem – õõ!” ehk *õ* kui häälik

Pealkirjas kasutatud tsiitaat Põide pastori Karl Nikolai von Nolckeni aabitsast (1873: 28) on üks paljudest eesti keele varasemate häälduskäsitluste näidetest. Õppematerjalide autorid, eesti keelt teise või võõrkeelena kõnelenud valdavalt saksa päritolu pastorid-misjonilingvistid küll teadvustasid Eesti kohalikele keeltele omaseid, saksa keelest puuduvaid või lahknevaid häälikuid ja hääldusnähtusi (nt kvaliteet, pikkus), tajumata alati nende erisusi ja funktsioone (vt ka Metslang, Habicht 2019: 111–112). Seda kirjeldab tabavalt Aivar Põldvee (2010: 342): „Parim näide on *õ*-häälik, mis oli saksa kõrvale nõnda ebaloomulik, et sellest ei tehtud kaua isegi probleemi.”

Eesti keele häälduse keerukusele viitavad juba esimeste grammatikate autorid. *õ*-häälikut neis eraldi ei mainita, küll aga viitab sellele illustratiivne aines: Anton Thor Helle (1732: 3) toob näiteks mõne tänapäeva kirjapildis *õ*-lise sõna (tekstis kujul *töeste* 'tõesti' ja *öe* 'õe'), rõhutades, et neis tuleb hääldus omandada vaid kombe (sks „nur *ex usu*”) või kuulmise („aus dem Gehör”) järgi. Vokaalide keerukusele viitab ka August Wilhelm Hupel (1780: 2), nimetades sõnu, kus vokaalide ebatäpsus võib muuta sõna tähendust (nt *söawäggi* > *seawäggi*).² Hääliku teaduslike kirjeldus-

² Vanas kirjakeeles tähistavad *õ-d* kas teised tähemärgid (nt *o*, *ö*, *e*, *a*, *å*), nende kombinatsioonid (nt *oe*) või tänapäeva kirjakeelest puuduvad märgid (lähemalt Ehasalu jt 1997: 18).

teni jõuti XIX sajandi lõpus (ülevaated uurimisloost Kask 1932, 1976; Ariste 1946: 54–56; Kingisepp 2017).

Häälduskvaliteedilt on *õ* suurima varieeruvusega vokaal eesti keeles (Teras 2018: 228; vt ka Wiik 1986), mille hääldus võib kõnelejati vahelduda nii ühiskeeles, kohalikes kui ka õppijakeeltes. Häälduslaadilt on *õ* ümardamata (illabiaalne) kõrge [u] või keskkõrge [ɤ] tagavokaal (vt Asu jt 2016: 18–19, 27 ja sealseid viiteid). Lihtsustatult tähendab see, et *õ* artikulatsioonis ei ümardata huuli *ö*, *o* või *u* vokaalidega sarnasse asendisse. Seevastu *õ* [ø] on labiaalne keskkõrge eesvokaal (vt Asu jt 2016: 19, 25 ja sealseid viiteid).

Hääldustehniliselt tuleneb *õ* variatiivsus keeleselja tõusuastmest, keele ees- või tagapoolsusest ning huulte asendist (lähemalt Teras 2018). Teisalt pole *õ* erinevad häälduskujud öeldust arusaamisel probleemiks (v.a kontekstiväliselt mõningate minimaalpaaride puhul, nt *mõla–mõla*). Mis tahes keeleüksuste, nagu ka häälikute variatsioone mõjutavad kõnelejaga vahetult seotud tunnused (nt sugu, vanus, elukoht, haridus), samuti suhtlussituatsioonilised (nt suhtlusolukord ja -tegevused) ning sõnastruktuurilised asjaolud (nt häälikute paiknevus ja järgnevus sõnas). Eesti keelt teise või võõrkeelena kõnelejatel on *õ* artikulatsioonis oluline kõneleja esimese keele häälikulise struktuuri ühisosa eesti keelega, kõneleja suutlikkus tajuda ja eristada võõraid häälikuid ning neid hääldada (lähemalt Asu jt 2016: 42–47; ka Meister, Meister 2019).³

Eesti keelealal esineb *õ*-häälik enamikus keelekujudes (vt Teras 2018: 229), detailsemad ülevaated nt lõunaeeesti või kirderanniku keeletavade kohta leiab vastavatest kokkuvõtetest-analüüsides (nt Pall 1987; Must 1987; Parve 2000; Pajusalu jt 2003; Hagu, Pajusalu 2021). Lääne-Eesti saartel kõneldavates keelekujudes on *õ* (ja ka *ö*) kasutus nüansirikkam. Saarte murdes esineb *õ* Kihnus ja Muhus, Saaremaal hõlmab *õ* traditsiooniline esinemisala Põide kihelkonna ida- ja lõunaosa, mujal Saaremaal on esinenud *ö* ja selle variandid (vt Grünthal 1911: 61–63; Parbus 1967: 419; Pall 1987; Niit 2004, 2007). Vokaali varieerumine on ühtlasi kõnekaim erinevus Saaremaa idaosa ning Lääne- ja Kesk-Saaremaa hääldusnähtuste vahel (lähemalt Niit 2002: 478, 2004: 50–57).⁴

Miks *õ* Saaremaaga seotud kõnelejate suulises kõnes varieerub ning paikkonniti puudub? Kunagise hääldusmuutuse tulemusena iseloomustab Saaremaa vokaalisüsteemi *õ* labialiseerumine ja sulandumine *ö*-ga (Ariste 1931: 77–78; vt ka Parbus 1967: 419; Pall 1987). Hääldusmuutuse põhjuste osas on erinevaid seisukohti: seda on püütud selgitada nii keelesiseste, keelekontaktidest johtuvate (rootsi keele mõju, keelevahetus) kui ka keeleväliste (maastik, administratiivsed piirid, ränne) asjaolude kaudu (nt Grünthal 1911: 64–65; Kaljo 1928b: 114–115; Ariste 1931; Hennoste,

³ E2 õppematerjalides jagatakse *õ* kohta detailseid hääldusjuhiseid (nt Kraut 2000: 35–36; Remes 2015: 28). Hannu Remes selgitab *õ* artikulatsiooni soome keele kõnelejale sedasi: eesti *õ* ei ole labiaalne ehk huulvokaal nagu *u*, *o* ja *ö*, vaid illabiaalne tagavokaal, mida hääldades on huuled *e*-hääliku moodi avatud/laiad ning keel on *u* asendis (st huuli ei ümardata).

⁴ Suulisest keelest puuduv *õ* ei mõjuta (üldjuhul) hääliku tähistamist õigekirjas. Küll aga võib kirjalisel kasutusel avalduda hüperkorrektsus, st *õ* kirjutatakse ka nendes sõnades, kus kirjakeeles esineb *ö* (Kristiina Praakli vestlused Saaremaa üldhariduskoolide eesti keele õpetajatega sügisel 2020; vt ka Ariste 1946: 55).

Pajusalu 2020: 72–74). Paul Ariste peatub rootsi keele võimalikul mõjul oma väitekirjas ja mitmes artiklis. Loode-Eesti ja saarte hääldusnähtusi vaagides nendib ta, et kontaktkeele mõju ulatus ja päritolu on ebaselge: „[---] rootsi mõju oletamisega ei või minna liialt kaugemale” (Ariste 1931: 75). Vokaalide osas olevat seos rootsi keelega siiski selgem. Analüüsidest *õ* levikut Noarootsi ja Risti näitel, esinevat häälik just rootsikeelse elanikkonnaga küldes. Siiski peab ta tõenäolisemaks muutust keelevahetuse tulemusel: „[---] eesti keelt kõnelema hakanud rootslane asendas võhivõõra hääliku *õ* tuntuma lähedamal seisvaga, mis järglasile jäi külge traditsioonina, pärandisena” (Ariste 1931: 78), neilt lähtunud *õ* levis ka saarte nendele aladele, kus elanike otsekontaktid rootsi keele kõnelejatega puudusid.

Tiit-Rein Viitso hinnangul pööras Ariste hääldusmuutusele (st *õ* sulandumisele *õ*-sse Hiiumaal ja Kesk-Saaremaal) väärilist tähelepanu, kuigi häälduse muutumise motiivid jäävad Aristel ebaselgeks. Rootsia keele mõju peab Viitso ebatõenäoliseks (põhjusel, et *õ*-d ei tekkinud eestirootsi keeles, v.a Naissaarel), veelgi ebaselgem on tema hinnangul *õ*-hääliku *õ*-sse sulandumise põhjus Hiiumaal ja Kesk-Saaremaal. Viitso ei välista, et mingil ajal muutus *õ* hääldamine paiguti mitteprestiižseks (kuid säilis Ida-Saaremaal). (Viitso 2008: 100–102, vt ka 2003: 158) *õ* võimalikku suuremat prestiižsust keelealal märgib ka Theodor Kaljo (1928b: 115), tuues näiteid *õ*-lise kõne varjamise kohta. Omaette küsimus on, mis asjaolud on võinud mõjutada ühe või teise hääldusvariandi atraktiivsust. Vastuseta küsimusi on teisigi: millal ja kust hääldusmuutus alguse sai, millised paralleelsed nähtused on võinud muutust mõjutada (nt leksikas), miks peatus muutus Saaremaa idaosas.

Asustus- ja haldusküsimusi arvestamata pole hääldusmuutuse ja häälikulise vahepiiri küsimusele võimalik vastata. Saaremaal on paiguti rootsikeelset asustust olnud, kuid nagu sedastab Enn Tarvel (2007: 129–130), oli sellest pärast põlvkondi kestnud eestistumist XVI sajandiks vähe järele jäänud. Oma osa võib mängida muudestki teguritest (nt haigused, nälg, sõda, majandusküsimused) tingitud rahvastiku liikumine (vt Vasar 1931; Liiv 1938; Rootsmäe 1987), mille tagajärjel toimusid muutused piirkonna keeles. Haldusjaotuse vaatenurgast on intrigeerivaim ordu ja piiskopkonna piir Saaremaa idaosas, mis osaliselt kattub *õ* piiriga. XIV sajandi keskel jagati Saaremaa ordu ja piiskopi vahel selliselt, et Põide ja Muhu jäid ordule (Kala 2004: 12–19).⁵ Ordu ja piiskopi vahel jagunes ka Hiiumaa ning näiteks Ariste (1939: 263–265) on Hiiu murrete erisusi osalt seostanud halduspiiridega. Administratiivsete piiride ja looduslike takistuste mõju on üks põhiväiteid ka Kaljo (1928a: 58–70) magistritöös.⁶ Siiski pole teada, kuivõrd kindel oli piir ja kuidas see mõjutas elanikevahelist suhtlust. Elanike mobiilsust võis looduslikult tõkestada ka Saaremaa idaosas paiknev Koigi soostik (sood on ajalooliselt eraldanud kihelkondi ja mõisu), mistõttu

⁵ Keskaegsele halduspiirile võiks viidata Maadevahe jõe toponüüm (Saul 1976). Siiski võib arvata, et tegu on uusaegse kohanimeliga tähistamaks mõisa- ja kihelkonnapiiri. Rahva teadmises on Maadevahe jõe seostatud ka *õ*-*õ* piiriga. Marika Mägi (2002: 198) esitab Maadevahe jõe nime asemel hüdronüümi Tõnnijõe (lähtub Tõnija küla nimest). Küla varaseim kirjanek (1453) seostub just jõe (*Toneyegell*) nimega (KNR 2016: 687).

⁶ Magistritöö ühe retsensendi, ajaloolase Hendrik Sepa hinnangul on uurimuse suurim puudus ajalooliste andmete napp tõlgendus (RA, EAA.2100.1.4235, l 69).

on suheldud pigem oma lähiümbruse piires. Sama ilmneb Kaljo *õ* esinemisala kaartidelt. Lõunas (rannikul) on looduslikud takistused *õ* kestlikkust toetanud, põhjapoolses osas, kus omavaheline suhtlus looduslike tingimuste tõttu lihtsam, on *õ* ja *ö* häälikuline üleminekuala laiem (Kaljo 1928b: 116) – *õ*-vaba keelepruuk kui Saaremaal valdav on oletatavasti just sealt ida poole liikunud. Kui Saare lõunaosas kattub häälikuline piir kihelkonna omaga, siis põhjaosas asub see Põide ja Jaani kihelkonna piirist suuresti ida pool, poolitades Põide kihelkonda.

2. „Kirjuta nii, nagu eestlane räägib” – läbi raskuste tähemärgi poole

XIX sajandi alguses hakkas kostuma üha rohkem kriitikat eesti keele saksapärase kirjapaneku aadressil (lähemalt Kingisepp 2020: 17–18; vt ka Raag 2008: 67). Selles kontekstis algas sajandi teisel kümnendil *õ*-märgi loomine, mille eestvedajad olid mõttekaaslased Masing ja Rosenplänter. Viimati mainitu andis välja ajakirja Beiträge zur genauern Kenntniss ehstnischen Sprache, mille ümber koondunud ringkond võttis innukalt sõna keeleküsimustes (lähemalt Kask 1958: 24–26, 1970: 127–128). Juba esimeses ajakirjanumbris ilmus Rosenplänterilt (1813: 108) eesti ortograafiat käsitlev artikkel, milles esitab põhireegli: „Kirjuta nii, nagu eestlane räägib”. Lähtekoht on selge: kasutada eesti keele kirjapanekul häälduspärasest kirjutusviisi.

õ-märgi loomislugu on meile teada peamiselt Masingu kirjadest Rosenplänterile (vt ka Kingisepp 2017). Tuge sellele pakub toonane trükitoodang. Tähemärk on kesksel kohal mitmekümnes Masingu kirjas, peegeldades märgi arendustööd, trükkalitega peetud läbirääkimisi ja reaktsioone oponentide kriitikale.

Motiive *õ*-märgi tarvituselevõtuks ei tule Masingu puhul kaugelt otsida: Lohusuust, *õ*-rohkest keelealalt pärit aktiivse eesti keele kasutajana mõistis ta hääliku laiemat tähendust, sestap pidas ta ka vajalikuks foneetilisele üksusele kirjaliku kuju andmist.⁷ Mõistagi ei saa unustada tema ideoloogilisi püüdlusi talurahva kirjaoskuse ning koolihariduse edendamise vallas (vt Masing 1820, 1821; ka Kask 1970: 126–148, 1984: 106–113; Metste 2001; Laanekask 2003).

Pastoriamet ja ühiskondlik positsioon andsid Masingule keeleküsimustega tegelemiseks tarviliku autoriteedi. Tema eesti keele oskus ja emakeelne suhtlus kohaliku talurahvaga olid eeliseks paljude ametikaaslaste ees. Väärikas ametikoht ja sissetulekud võimaldasid tal enda teoseid trükkida, avaldada oma tekste ajakirjanduses ning ka ise lehte välja anda.

Masing ja Rosenplänter vahetasid kirju saksa keeles. Kõneka erandi leiab 1816. aasta suvest, mil Masing saatis Rosenplänterile mitu eestikeelset kirja, et arendada

⁷ Ortograafiaküsimusi käsitleb Masing mitmes teoses, kus rõhutab *õ* märkimise vajalikkust eesti ortograafias (vt nt Masing 1820: 6–8, 1824: 8–9, 1827: 28). *õ*-hääliku kirjelduse leiab Masingu aabtsast (1823: 33): „Temma heält ehk helli kuled, kui kegi hobhost ajab ja *õ* hüab.”

eesti keeles kirjutamise oskust.⁸ õ-d sisaldavates sõnades ta eristavat tähistust veel ei kasutanud (õ-d asendab ö, o või e) ega osutanud ka muidu häälikule tähelepanu. Kuid veel samal aastal ilmus saksakeelsele lugejale mõeldud õppevahend „Ehstnische Originalblätter für Deutsche” („Eestikeelsed originaallehed sakslastele”), mis muu hulgas sisaldas arutelu õ-hääliku üle (Masing 1816: 50–51). Arutluskäiku võib pidada õ-tähe loomise vundamendiks. Ilmselt nii eestikeelse kirja katsetused kui ka tähelepanelik kuulajakõrv viisid selleni, et juba pool aastat hiljem tutvustas ta Rosenplänterile „madalama kõrihääliku” tähistamise nelja võimalikku varianti (vt pilti 1; Kirjad I: 182). Tähemärkide teema lõppes tõdemusega: „Kõik, mis Te siin saate, on vaid lõpetamata mõtted ja ühekülgsed, osalt hetkearvamused. [...] Kuidas asi Teie meelest ka poleks, ometi ei saa ma eitada mõtet, et selles tähelepanekus on midagi põhjendatud ning ümberlükkamatut. Märgid valitagu muide kuidas tahes.” (Kirjad I: 183)

Pilt 1. Masingu omakäeline arutlus õ variantide üle kirjas Rosenplänterile (EKM EKLA, f 192, m 317:48).

Järgnevatel aastatel olid Masingul tähemärgi arendustöö keskmes läbirääkimised trükikodadega, millest on kirjavahetuses värvikaid kirjeldusi. Samal ajal polnud kaugetki selge tähemärgi lõplik kuju, sestap oli ka selle märkimine ebajärjekindel. Kuna trükitehniline valmisolek oli trükikoja valikul olulisim kaalutlus, jõudis Masing vastuoludele vaatamata Schünmanni trükikojani⁹ – otsus, mis on õ-le lõpliku vormi andmisel märgilise tähtsusega. Masing kirjeldab trükikojas toimunut: „Sõlmisin uuesti lepingu Schünmanniga. Kuna ma täna tema nigela õ proskribeerisin [ära põlgasin], tuli laduja Michel¹⁰, üks tragi mees, mõttele panna õ-le peale kreeka tsirkumfleksi. Samas tehti katset ja täht näeb nüüd suurepärase välja [...]” (14. VII 1819, Kirjad II: 120) Seega mängis tilde ehk lainelise pealisjoonega märgini jõudmisel rolli juhus, teisalt analoogia: kreeka tsirkumfleksi oli märgina olemas ja trükikalitele teada.

Masing kiitis märgi heaks ning jäi selle juurde kõigis oma trükitekstides alates veel samal aastal ilmunud „Wanna-seädusse-aja sündinud asjadest” (1819). See aga ei tähendanud, et tähemärgiga poleks trükitehnilisi või muid probleeme olnud. Ka „Wanna-seädusses” märkab mitmeid lahenduskäike, mis on tollase trükitehnika ja inimlike eksimuste tõttu ilmselt paratamatud. Niisamuti leiab Rosenplänteri (1820) kirjatehnika õpetusest vähemalt kolm õ märkimise varianti, samal ajal tildega õ-d väljaandes ei esine. 1821. aastal ilmuma hakanud Marahwa Näddala-Lehes kasutas Masing tildega õ-d esimesest numbrist alates.

⁸ „Ärrap Teie nüüd küll wägga immestellete, et ollen akkand Teiega makeelt räkima. [...] Agga keik sedda nouame ausast süddamest sellepärrast, et Teid oige jone peäle tahhame ajada: sest, et ialgi innimmenne woerast keelt õlpsamalt kätte ej sa, kui kirjutamisse waral [...]” (Kirjad I: 141)

⁹ Johann Christian Schünmanni trükikoja tegevusest Tartus vt Jaanson 2010.

¹⁰ Carl Michler.

Masingul oli mõttekaaslasi, kes aitasid tema ideid juurutada. Ennekõike oli aga tildega õ-märgi tarvituselevõtuks vaja suuremat kasutajaskonda, mis eeldas aktiivset selgitus- ja teavitustööd eri sihtrühmades. Tähemärgi suhtes olid kriitilised opponendid, kelle keeleala suulisest keelepruugist häälik puudus. Kuusalu pastor Jacob Johann Anton Hirschhausen nägi Masingu tegevuses õ liigtarvitamist, viimane omakorda seadis kahtluse alla kriitiku eesti keele oskuse (Kirjad II: 263–264; vt ka Kask 1984: 111). Valjala kirikuõpetaja, Kuressaare Eesti Seltsi juht August Heinrich Schmidt ei pooldanud tähemärki trükihinna kallinemise pärast ja nägi tähistuses probleeme ka vokaalide piirkondlike erinevuste tõttu (Kirjad II: 279). Positiivselt suhtus tähemärki Tartu Eesti Selts (Kirjad III: 18). Rosenplänterile saadetud kirjadest üks tähelepanuväärsemaid pärineb 1820. aasta novembrist, mida võib tõlgendada Masingu võidukõnena: „Täht õ retsipeeritakse [võetakse vastu] seitsme häälega kahe vastu kui tänini märkamata jäänud ja alfabeedis puudunud vokaal” (Kirjad II: 303). Samuti vahendas ta Kodavere kirikuõpetaja Jakob Everthi positiivset tagasisidet: „Nüüd peaks küll hädatarvilikuks osutama alustatud hea töö lõpule viia ja edaspidi trükkida kõik raamatud, testamendid, katekismused, lauluraamatud etc. uute lugemismärkidega, eriti selle nii tulitoreda õ-ga, millest eestlastel on eriti hea meel” (Kirjad III: 152). Masingut rõõmustas ka kohalike elanike tänu, tsiteerides neid Rosenplänterile: „[M]eie olleme sedda lapse põlwest sadik, kui issi weel lugemist õppisime, wägga tundnud, et sesamma õ meie kirjas puddus; nüüd on Jummal teid juhhatanud, meile sedda andma, ja ollete õppimisse ja õppetamisse waewa selle kalli andi läbbi wähhendand” (Kirjad II: 167). Hilisemas kirjavahetuses puudutatakse õ-küsimusi põgusalt, ilmselt peeti suurem vaidlus lõppenuks.

Masingu ja Rosenplänteri kirjavahetus toob nähtavale ka teiste isikute suurema rolli õ loomeloos. Kui Michleri panus on teada laiemalt, siis Kõrenduse küla koolmeister Kaarli tegevus on jäänud varju. Kõrendo Kaarel oli oluline taustajõud lastele kirjaoskuse õpetamise küsimustes. Masingule saadetud kirjas avaldas ta tema tegevusele igati toetust, sest suulises keeles on tegu erinevate häälikutega: „Sest se on wägga tarwilinne assi, et se kirja-tähheke ehk pookstaw, mis ma keles kahhe wisi peäl helliseb: ó ning õ, palju laste õppetamisse peäl seggamist teeb, et se kes weel hästi ei õska allati wõeriti loeb. Sellepärast, kes ma ka laste õppetaja ollen, sowin, abd-ramatu sees neid teine teisest wahhe-tundmisega ilma seggamiseta leida.” (Rosenplänter 1821: 62) Samuti ütles ta sõna sekka õ märkimisviisides, tehes ettepaneku kasutada vokaalile kantud ristikest (Rosenplänter 1821: 64). Masing palus Rosenplänteril ettepanekut arvesse võtta, olles ilmselt teadlik Beiträges ilmuvast Hirschhauseni kriitilisest artiklist õ-märgi kohta. Ta kirjutas Pärnusse: „Juuresolev Kõrendo Kaarli kiri ei võinud tulla parajamal ajal, kui just nüüd. Laske ometi see ilus kiri algusest lõpuni sõna sõnalt ära trükkida, ja kui Teil võimalik on, pange postskriptum kohe Hirschhauseni artikli järele, et üks eestlane juhataks mehe õigele teele ja tema arutu loba õ kohta ümber lükataks.” (Kirjad II: 73) Rosenplänter avaldaski koolmeistri seisukohad enda artiklisse põimituna.

Intensiivseimad arutelud tähemärgi küsimuses toimusid niisiis 1819. ja paari järgneval aastal. Kui Masing 1832. aastal suri, kaotas tähemärk eestkõneleja. Samas ei põhjustanud tähemärk enam tõsisemaid diskussioone. Peale kasvas uus eesti keele

aktivistide, keelekorraldajate-uurijate põlvkond, kelle silmis õ-märgi otstarve põhjendamist ei vajanud ning kes jätkasid Masingu tegevust avalikkuse teavitamises ja harimises (vt järgmist peatükki). Tõsi, tildega õ-märgi kasutajaskond oli endiselt vähene, kasutus varieeruv. Paljuski oli see seotud trükitehniliste võimalustega.

3. „Pookstaw õ puudub wanas kirjas, aga ta on tarwiline” – õ heakskiit ja kinnistumine kirjakeeles

õ-märgi kirjalikku keelde toomine oli laiem keelekorralduslik küsimus kui vaid suulise kõne elemendile kirjaliku vormi andmine. Märgi tarvituselevõtt eeldas siht-rühmalt (eesti keele kasutajatelt) heakskiitu, mis lisas märgiga seotud tegevustesse staatuskorralduse mõõtme (ingl *language status planning*, nt Kloss 1969). See hõlmas selgitus- ja teavitustööd eri trükiväljaannetes (ajakirjandus, õppekirjandus). Kuna uuenduslik tildega märk oli laiemale kasutajaskonnale võõras, oli keelekorraldajate selgitustöö vajalik. Innovaatilise tähemärgina esitas õ keelekasutajaile mitu väljakutset, sest eeldas neilt uusi keelelisi teadmisi: suutlikkust tähemärki (de)kodeerida ning mõista sellega edastatavaid tähendusi kirjas, kuid tunda ka märgi taga peituvat hääldusnähtust suulises kõnes. See tõi õ-märgi loomesse keeleõppe korralduse (*language planning-in-education*, nt Kaplan, Baldauf 2003) küsimuse. Teavitustöö oli ühtlasi seotud identiteedikorraldusega (*identity planning*, nt Pool 1979), mis õ puhul nähtub tähemärgi olemust ja vajalikkust (õ kui eesti keele oma asi) selgitavas argumentatsioonis aja- ja õppekirjanduse tekstides.

XIX sajandi keskpaiga ja teise poole eesti keele grammatikate ning õpikute autorid võtsid õ-hääliku ja -tähemärgi detailselt luubi alla, tuletasid meelde Masingut ja tema tööd, kuigi ei pruukinud temaga kõiges nõustuda. Eduard Ahrens, soomepärasel kirjaviisil tugineva eesti keele grammatika autor, nõustus Masinguga selles, et õ väljendab olulist hääldusjoont, ent selle tähistamist kirjas pidas ta eestikeelse lugeja jaoks tähelepanu hajutamise tõttu tarbetuks (Ahrens 1843: 22; vt ka Kingisepp 2017: 288). 1840. aastal aruteludega liitunud Friedrich Reinhold Kreutzwald pigem pooldas tähemärki, kuigi osutas vokaalide ja tähemärkide eristamise raskustele. Muu hulgas ei pidanud ta „Kalevipoja” (1861) trükkimisel suureks patuks laduda õ asemel ö (Taal 2017: 34). Teadlik õ-märgi tarvitaja oli Friedrich Robert Faehlmann (nt 1842). Oma ortograafivihikus (2002 [1852]: 250) meenutas ta Masingu tegevust: „õ on eesti keelele iseloomulik vokaal ja Masingul oli täielikult õigus, kui ta selle jaoks omaette märgi leiutas.”

Teavitustöö osas võib esile tõsta Carl Robert Jakobsoni, Jakob Hurda, Ferdinand Johann Wiedemanni ja Karl August Hermannini tegevust ja väljaandeid. 1864. aastal ilmus Hurdalt mõjukas õppematerjal „Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi”, kus ta võttis otsustavalt sõna uue kirjaviisi toetuseks (1864: 2). Tähemärkide tutvustuses pööras ta detailsemalt tähelepanu õ-le ning selgitas lugejatele nii hääliku kui ka tähemärgi olemust ja vajadust keeles, sh erinevust ö-st: „Pookstaw õ puudub wanas kirjas, aga ta on tarwiline, sest et häälf mis ta tähendab, o-st ja ö-st, mis senni ajani tema asemel pruugiti, tõistwiisi käib; õ-häält kuuled, kui loed: põld,

põud ehk wõtma, mõtlema. Masing on selle pookstawi isa” (Hurt 1864: 3). õ-d tuletab ta meelde ka üleskutses „Paar palwid [---]” (Hurt 1888), milles murdekeele üleskirjutuse kohta näpunäiteid jagades juhib ta tähelepanu vokaalide märkimisele („Ae ja ai, oe ja oi, o, õ ja ö wahel tehtagu selge wahe ja kirjutatagu täiesti nõnda, kuda kihelkonnas ehk wallas räägitakse”). Eesti kirjakeele arengus on tähtsal kohal 1872. aastal asutatud Eesti Kirjameeste Selts, mille esimestel koosolekutel olid mitmelgi juhul vaatluse all ortograafiaküsimused, kuid koosolekute protokollidele tuginevalt õ-märgil seltsis ei peatunud. Küllap võib siit järeldada, et õ oli tähemärgina keelearendajate seas lõplikult heakskiidu pärvinud. Seltsi aastaraamatust leiab aga Rudolf Kallase (1875) ülevaate Masingu tegevusest, milles mainitakse tema panust õ-märgi loojana.

Pool sajandit Masingu tegevusest hiljem astus Wiedemann eesti keele grammatika sissejuhatuses dialoogi varasemate autoritega, peatudes pikemalt õ-l ning tehes teatavaks oma seisukohad („Mina olen eelistanud kasutada tähte õ”). Ta oli ka üks esimesi, kes peatus õ häälduse paikkondlikul varieerumisel. (Wiedemann 2011 [1875]: 99, 106–120) Ka Hermannii õpikust leiab õ ja ö kohta pikema ülevaate ning õpetussõnad (1884: 2): „Pandagu wahet õ ja ö wahel hoolega tähele: ö on sõnas „kõis”, aga õ sõnas „õis”. Kuda õ Eesti keelesse on saanud, ei tea selgesti ütelda. Nii palju on teada, et ta noorem häälik on kui teised.” Hermannii hinnangul on õ raskuseks kõigile, kes ei räägi eesti keelt emakeelena.

Keeleküsimusi (sh tähemärke, häälikuid, kirjaviise) käsitleti ka ajalehtedes, XIX sajandi olulisimais teavituskanaleis. Näiteks Eesti Postimehe artiklis „Keelest” (1882) selgitati lugejaskonnale mõisteid *täht* ja *häälik* ning nende eristamise vajadust („Täht on raamatus, aga häälik suus ja kõrwas”), samuti esitati oma- ja võõrsõnade kirjutamiseks tarvilik tähemärkide loend. Ajalehe Postimees artiklis „Eesti keele põllult” (1899) tutvustati eesti tähestikku ning tehti ettepanek minna gooti kirjalt üle ladina kirjale.

Järgnevalt vaatleme tildega õ-märgi esmaesinemisi ja märkimise järjepidevust mõningate XIX sajandi kirjalike allikate (ajakirjandus, kooli- ja religioosne kirjandus) näitel. Võimalik allikatering on mõistagi laiem ja eeldab süsteemsemat analüüsi, hõlmates kõikvõimalikke kirjutatud ja trükitud allikaid (sh era- ja ametikirjad, valla-kohtu protokollid, kaardid, kultuurilis-religioossed tüvitekstid, tarbetekstid jm). Senistes uurimustes on õ levikut mingil määral vaadeldud kirikuraamatute sissekannete (Fred Pussi suuline ettekanne õ-konverentsil 2016) ja hauatähiste tekstide põhjal (Arnek 2019: 131–132).

Kuigi õ märkimine varieerus kogu XIX sajandi jooksul ja hiljemgi (vt nt Wiedemann 2011 [1875]: 115–116), ei tähendanud tildega õ-märgi aeglane levik sellele vastuseisu. Paljuski oli tegu trükitehniliste raskustega, kuigi küllap leidis neid autoreid ja väljaandjaid, kelle jaoks õ oligi väheoluline detail, johtudes autori keeleoskusest, tõekspidamistest ja rahalistest võimalustest. Eestikeelsete tekstide trükkimine eeldas eri trükitüüpe, mis tuli Saksamaalt eraldi tellida, kulutades aega ja raha. Tähemärgi puudumise pärast venis näiteks „Kalevipoja” rahvaväljaande (1862) trükkimine Soomes (Annist 1936: 200). Probleeme esines hiljemgi: Postimees andis 1897. aasta viimases numbris (31. XII) teada, et lehe kaasandeks lubatud teos jääb hiljaks,

kuna „[w]äljamaa tähewabriku eksituste pärast on meil mõnest kirjatõust „õ” täht tulemata jäänud”.

Perno Postimees kui esimene eestikeelne perioodiline ajaleht ei kasutanud kogu ilmumisajal (1857–1885) kordagi Masingu loodud õ-märki. Eesti Postimees ehk Näddalaleht (1863), Sakala (1878) ja Olevik (1881) vormistasid õ-d esmanumbrist alates tildega. Saarlane (1884), esimene eestikeelne ajaleht Saaremaal, jõudis tildega õ-ni lehe asutamisaasta 20. numbris. õ märkimine on probleeme valmistanud ka Välis-Eesti trükiväljaannetes. Näiteks rootsieestlaste ajalehes Eesti Päevaleht muutus õ kasutus järjepidevaks alles 1980. aastate lõpus.

Koolidele mõeldud õppematerjalides märgiti õ-d ebahütlaselt. Esimesed õ-märgid jõudsid aabitsatesse Masingu ja Rosenplänteri innuka õ-loome ajal, kes olid nii nende autorid kui ka rahastajad. õ järjekindlam kasutus näiteks eesti keele ja loodusainete õppematerjalides algas XIX sajandi teisel poolel (vt nt Akermann 1866; Jakobson 1867, 1873; Nolcken 1873; Kentmann 1884). Hääliku tähistamisviisid lahkesid nii autorite, trükikodade kui ka tekstide struktuurielementide (nt tiitel-lehel, sissejuhatuses, sisukorras) lõikes.

Hääliku märkimise viis oli ebahütlane veel aastakümneid, sh XX sajandi eesti keele õppematerjalides (vt nt Peterson 1907; Pöld 1915; Loorits 1923). Ka polnud veel lõplikult paigas täpitähtede järjestus alfabeedis (vt Kampmann 1905: 24–25; Jõgever 1918: 77). õ puhul peatuti mõningate keelendite õigekirjal (nt *nõel*, *sõel*, *mõök*, *wõõras*, *hõõruma*; vt nt Peterson 1907: 17–18; Saareste 1922: 10), üha rohkem hakati tähelepanu juhtima õigehäädusele, sh õ häädusele (vt nt Saaber 1920: 16–33, eriti 23–24; Aavik 1923: 15–18, 1936: 221, ka 1962). õ tänapäevane paiknemine tähestikus fikseerus „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus” (1918; vt Veski 1936: 20). Sama järjestus esineb Elmar Muugi „Väikses õigekeelsus-sõnaraamatus” (1933) ja kõigis hilisemates väljaannetes.

Variatiivsust õ märkimisel esineb teisteski tekstides. Näiteks Kreutzwaldi (1840, 1850) ja Jannseni (1854) ilukirjanduslikes teostes esineb õ positsioonis enamasti ö. Piiblisse jõudis tilde ajalises mõttes kõige hiljem: esimene uues kirjaviisis ja õ-märgidega piibel trükiti 1889. aastal Tallinnas Mickwitzi trükikojas (Piibli raamat... 1889). Kui piiblitõlke algaegadel vaadeldi selle keelt kui eesti kirjakeele normi, siis XIX sajandi teisel poolel oli piiblikeel pigem konservatiivne ning lähtus enamasti varasematest väljaannetest.

Eraldi vaatlust vajab tildega õ-märgi kasutuselevõtt käsikirjalistes tekstides, st erinevates dokumentides (nt kirikuraamatud, vallakohtu protokollid jt) ning era-kirjades. Sarnaselt omaaegse trükitehnikaga tuleb ka käsikirjaliste tekstide puhul arvestada isikupärast tulenevate tehniliste võtetega tähekuju loomisel, mis paraku ei võimalda alati aru saada, millist tähekuju või tähistusviisi autor on taotlenud. Juhi-megi siinkohal tähelepanu levinud eksiarmusele, justkui oleks Masing käsikirjalistes tekstides eristanud õ-d eraldi tähekuju juba Lügenuse perioodil.¹¹ Võrreldes

¹¹ Viidatud on Masingu sissekandele Lügenuse kirikuraamatus *Tõnno Toma Jak* (RA, EAA 1228.2.3, l 154p; vt nt Raudvassar 2007), kus esimesena toodud nimes oleks justkui kasutatud tähemärki õ.

Masingu teiste toonaste sissekannetega, võib väita, et tegu on isikupärase käekirjaga õ tähistamisel.

Sarnaselt trükikodadega valmistas märk õ probleeme masinakirjas. Mehaanilised kirjutusmasinad jõudsid laiemasse kasutusse XIX sajandi lõpus. Kuna Eestis neid ei toodetud, tuli kirjutusmasinat hankides (enamasti Saksamaalt) puuduv tähemärk masinale eraldi tellida. Alternatiivina märgiti õ-d lähedase tähemärgiga (nt o, ö) või kasutati muude märkide (nt ülakomad) kombinatsioone.

Telegrammides asendas õ-d kas tähekombinatsioon OE või ö-täht. Ka personaal-arvutite leviku algusaeg ei pakkunud õ-märgi osas lahendusi: rahvusvahelise klaviipaigutusega klaviatuurilt puudus esialgu õ mittestandardse tähemärgina. Selle loomiseks kasutati 1990. aastatel sageli märgikombinatsiooni alt+0245. Lühisõnumites (SMS) asendatakse õ tänapäevalgi tihti araabia numbrimärgiga 6, sest nii on lihtsam trükkida ja peale selle võib diakriitikuga tähemärk põhjustada lubatud tähemärkide (160) arvu vähenemist.¹² Praeguseni ei kasutata tähemärki e-posti aadressides ega veebilehtede domeeninimes, õ-d soovitatakse vältida failinimes.

4. „Kas Saaremaal on mõnus või mõnus?” – tähemärgi tänapäevaseid tähendusi ja tähistusviise

Nagu eelnevatest peatükkidest ilmnes, on õ-märgi varasemad käsitlused lähtunud suuresti keelekorraldustegevustest. Praegusajal on õ nii hääliku kui ka tähemärgi lingvistilise põhitähenduse kõrvale lisandunud laiemaidsotsiaalseid tähendusi, mida väljendavad õ-märgi erinevad asendus- ja tähistusviisid. Järgnevalt vaatleme tähemärgi esitlusviise ning mittekasutuse asjaolusid keele- ja meediamaastike näitel. Mitmedki neist on seotud Saaremaa ja saare keelega, eeskätt õ-märgiga.

Keele-, laiemaalsemiootiliste maastike (Landry, Bourhis 1997: 25; Jaworski 2015: 217; Järlehed, Jaworski 2015: 117) uurimise keskmes on keelte esitlemise viisid ja vormid avaliku ruumi mis tahes objektidel ning infokandjatel (nt sildid, reklaamid, pakendid, kunstilised väljendused). Peale teabe edastamise annab tekstiline ja graafiline materjal keele ja keeleelementide (mh ortograafia) teadliku valiku ning esitlusviisi kaudu aimu infokandja laiemaist funktsioonidest: see tähistab keeleala ning heidab valgust ideoloogiatele ja poliitikatele. Esitlusviisid markeerivad alati ka identiteediloome aspekte. (Vt Shohamy, Gorter 2009)

Keeleliste ja kultuuriliste eripärade esiletõste näiteid leiab Eesti avalikust ruumist palju (nt Vana-Võromaa kultuuriala, samuti kihelkonnapiire tähistavad nn pruunid sildid, mälestusmärgid eesti keelele, keeleaktivistidele, -sündmustele). Paikkondlikku keeleruumi või identiteeti väljendatakse ka diakriitiliste märkide vahendusel. õ puhul avaldub see tähemärgi graafilise esiletõstena avaliku ruumi objektidel (nt välisseintel) ja sümboolikas, õ ja ö piiritähise näitel ka tähemärkide vormi jäljendava füüsilise objektina. Paikkonniti erinevad rõhuasetused ja märgiga väljendatavad lisatähendused. Masingu kunagine elu- ja töökoht (1795–1815) Viru-Nigula kasutab

¹² õ-tähte sisaldava sõnumi maksimaalne pikkus on 70 tähemärki (vt Telia).

kohaliku omavalitsuse sümboolikas (vapil ja lipul) õ-märgist lähtuvat ornamentikat (vt Viru-Nigula stiiliraamat: 5), tähistades sel viisil koha seotust Masingu ja tema keealase tegevusega. Olgu siiski öeldud, et Masing jõudis tildemärgi kasutuseni Äksis.¹³ Masingut ja õ-d on meeles pidanud ka Viru-Nigulas paiknev toidukauplus nimega „Õ pood”¹⁴ (Viru-Nigula kauplus... 2009). Pisut teistel motiividel on märk õ kasutamist leidnud Tallinna korterelamute otsaseinte graafilises kujunduses. Kohanime esitähel (*à la* Õ kui Öismäe) inspireeritud fassaadikujunduses näevad autorid seoseid eesti keele aasta ning õ-tähe 200. sünnipäevaga (vt lähemalt Öismäe majale... 2019; Väike-Öismäe majale... 2020).

Ilukirjanduslikes tekstides avalduvad õ väljendamisel hübriidse ortograafia ja kirjaviisi võtted (vt Jaworski 2015: 220–221, 226–231; Strandberg 2020: 5–6), nt tähemärgi korvamine omakeelse, võõrtähestiku tähemärgi või muude sümbolitega. Luuletaja Kalju Kruusa isikupärane stiilivõte on Masingu omaaegsetele valikutele vastanduvalt märgi õ asendamine *y*-ga (Kruusa Kalju 1999, 2017). Pidades tildega märki võimalike alternatiivide (nt *y*-märk) kõrval „mingis mõttes põhjendamatuks”, pakub Kruusa välja enda õigekirja: „Nii ma mõtlesingi, et kui Masing ei teinud, teen ma ise. Teen oma luuletustes” (Kruusa Kalju, Pöldver 2019, vt ka Velsker 2001). Norra-eesti päritolu autori Øyvind Rangøy (2020) ilukirjanduslikus loomingus ühinevad eesti ja norra ortograafia: teose alapealkirjas „Ühe lapsepõlve fragmendid” ja kirjastuse nimes Seitse Sølme on õ-märk vahetevahel asendatud norra grafeemiga ø. Küllap peitub selles viide autori päritolule, keeltele ning teose kontekstile. õ-märgi asendamine eri elementidega illustreerib ühtlasi keelekontaktide avaldumist kirjallikus suhtluses.

Kuna keeled kannavad sümbolilist väärtust, on nende või nende elementide (nt leksika, ortograafia) kasutus turundusvõttena laialt levinud (lähemalt Piller 2003; Hornikx jt 2013).¹⁵ Niisiis on keel nagu mis tahes muu tarbimis- ja vahetusväärtust omav kaup. Sotsiolingvistilises kirjanduses on keelte turuväärtust vaadeldud kaubastamise (ingl *commodification of language*) mõiste kaudu (nt Heller 2010; Cameron 2012). Seetõttu väärrib ka turundusportaali Visit Saaremaa esitatud retooriline reklaamküsimus „Kas Saaremaal on mÕnus või mÕnus?” lähemat vaatlust (Facebook: Visit Saaremaa, 8. VII 2021). Diakriitikud, sõnasiseselt suurtäheliselt markeeritud õ ja õ väljendavad küll sama, kuid kannavad eri kõnelejarühmades erinevat emotsionaalset ja sotsiaalset tähendust. õ on saare suulise keele sümbol, teisalt ka keeleline (kohalikud keeled vs. kirjakeel, suuline keel vs. kirjalik keel) ja geograafiline eristaja ning piiritõmbaja keskuse ja tagamaa (Mandri-Eesti ja Saaremaa) vahel, vastuvõtja tajub seda kogu Saaremaa eripärade tähistajana. See süvendab ortograafilise elemendi tähenduslikkust, sidudes selle Saaremaa muude omaduste, tunnuste ja väärtustega (Saaremaa maastike retseptiooni kohta vt Sooväli 2004).

¹³ Tartumaa turismiauhinna pälvinud Õ-tiim kavandab Äksi pastoraadikeskusesse Masingu pärandi ning õ-tähe päritolu jäädvustamise eesmärgil Õ-keskuse rajamist (Perli 2021).

¹⁴ Praeguseks on õ-märk kaupluse seinalt küll eemaldatud.

¹⁵ Rahvusvaheliselt tuntud näited on saksa diakriitike kasutamine *metal*-muusikas (nt bändinimed Motörhead ja Mötley Crüe; vt Spitzmüller 2012; Browne 2015) ja Skandinaavia keelte grafeemide kasutus turunduses (lähemalt Strandberg 2020: 5–12).

Turundusvaldkond kasutab keelelisi elemente ennekõike selleks, et tekitada positiivseid assotsiatsioone mingi keele- või kultuuriruumiga (Aichner jt 2017: 43–46; Strandberg 2020: 2–5). Selle eelduseks on aga elemendi (nt tähemärgi) tähenduslikkus tarbijale, mis annab elemendile turuväärtuse. *õ*-tähemärgis seda kahtlemata on. *õ* vahendab algupärasust, ehedust ja eksootilisust, selle vahendusel vestetakse vastuvõtjale mingit lugu ning turundatakse Saaremaad (asukoht, loodus, objektid). Seetõttu viiakse *õ* esiletõste kaudu läbi erinevaid turundustegevusi, teisalt turundatakse seeläbi ka tähemärki ennast.

Põgus sissevaade näitab, et *õ* on levinud eelkõige naudingut ja elamusi pakkuvate toodete ja teenuste reklaamimisel, nt toiduainete ja jookide pakenditel (nt Õun Drinks, Kröbin, vt EHTNE), söögikohtade siltidel (nt restoran Mönus Villem, Suure Tõllu puhkeküla, kohvikud Nöges ja Köht), ürituste nimedes (nt Saaremaa *Õ*-jooks, *Õ*-ülikool, Ilusate *Õ*-de festival). Tüüpilisim võte on kirjakeeles samastruktuurilistes ja -täenduslikes leksikaalsetes elementides *õ*-märgi asendamine *õ*-ga (nt *Kröbin* vs. *Kröbin*), kuid kasutatakse ka erinevaid keelemängu võtteid (nt substantiivi *öö* lühendamise ning *õ*-vokaali esiletõst). *õ*-häälik annab tootele või teenusele teistest eristava saaremaaliku tunnuse.

Kuigi turundustegevused hõlmavad endas tarbija tähelepanu võitmise eesmärgil erinevaid keelelisi manipulatsioone, toovad need kohaliku suulise keele laiemalt nähtavale ning annavad sellele kirjaliku esinemiskuju ja -platvormi. Seda võib vaadelda keelte normaliseerimise nähtusena: kohalikud keeled pole „kõõgikeeled”, neid võib ja saab kasutada mis tahes suhtlusemärkidel ja -tegevustes.

Lõpetuseks heidame pilgu häälikute representatsioonidele meedias. Saare- ja mandrirahva otsekontaktid on geograafilistel ja ühiskondlikel põhjustel olnud läbi ajaloo piiratud. Sestap pärinevad mittedaarlaste (Mandri-Eesti elanike) praegused teadmised ja ettekujutused saarte suulisest keelekasutusest suuresti meediast.¹⁶ Neid vahendavad näiteks filmid, sarjad, jutusaated, saarlastest uudistesaadete korrespondendid ja intervjuueeritavad, Saaremaalt pärit popartistide muusikaline looming ja ülesastumised telesaadetes. Meedia roll ja mõju normide ning (keeleliste) väärtuste vahendamisel ja kujundamisel on suur, samal ajal kahetine: kõnelejate ja kõnelemisviiside avalikkuse ette toomine annab kohalikele keelele suurema auditooriumi ning kasvatab vastuvõtjate keelelist ja kultuurilist teadlikkust, teisalt aitab ühiskonnast eristuvate keelejoonte (nt häälduse) eeskätt humoristlikus võtmes esiletõste kaudu kaasa nende folklooristumisele või stereotüübistamisele.

Televisiooni ja filmi karakteriloomes võib täheldada saare suulise keele kasutamist, mida vaatajale edastatakse paigapõhiste hääldusjoonte (intonatsioon, *õ* positsioon, *õ* hääldamine) jälgendamise teel. Eelkõige kohtab selliseid tegelasi komöödia(sugemetega) žanris (nt saarlased filmis „Malev”; politseiurija Toomas sarjas „Ohtlik lend” (ETV, 2006–2007); Reet Pull „Suures komöödiaõhtus” (Kanal 2,

¹⁶ Saaremaalise kõne, sh *õ* erilise hääldamise märkamise võib siiski pärineda ka varasemast ajast. Nagu teada, käisid XIX sajandi teisest poolest kuni Teise maailmasõjani paljud saarlased mandril tööl, peamiselt ehitusel, tuntud olid saarlastest kraavikaevajad (kraavihallid) (Anger 1997). Igal aastal otsis mandrilt tööd tuhandeid saarlasi, kindlasti jäi nende omalaadne keelepruuk mandriinimestele kõrvu.

2016); vanemad näited on kultusfilmi „Siin me oleme” (1978)¹⁷ dialoogid ja Sulev Nõmmiku kehastatud legendaarse Kärna Äрни (1974–1990) monoloogid), ent saarepärase hääldusviisiga kõnelevaid kraavikaevajaid võib kohata ka ajaloolise draamasarja „Tuulepealne maa” (ETV, 2008) ühes episoodis.

Saaremaalt pärit popartistide hääldus- ja leksikaalsete joonte (nt *õ* ja *ö*, pronoonen *mo*) markeeritud kasutus võimaldab meedia vahendusel osa saada nende identiteedi väljendamise viisidest. Lähtudes sotsiolingvistikust uuringutes kinnitust leidnud keeleliste valikute ning identiteedi seosest, mille järgi valib kõneleja ennast ja oma identiteeti kõige paremini väljendava keelevariandi (nt Le Page, Tabouret-Keller 1985: 181), on *õ* või selle variantide hääldusviisid alati ka identiteediaktid, kõnelejale lähedasima keele või päritolukeele tähistajad. Teisalt võib meediale antud intervjuude valguses tõlgendada seda teadliku eneseesitlemise ja stiililoomu vahendina (artistide argumentatsioonist *õ* ja *ö* häälikute kasutuse kohta omaloomingus vt nt Allkivi 2012). Meedia omalt poolt aitab popartistide paikkondliku identiteedi kuvandi kinnistamisele kaasa, asendades näiteks intervjuutekstides *õ*-tähemärgi *ö*-ga (vt nt Kroonika 2021). Ühtlasi paljastub meedia vahendusel keelekõnelejate mõttemaailm, arusaam „õigest” ja „valest” keelest, aga ka kasutusõigusest avalik-õiguslikus meedias. Viimast peegeldavad ilmekalt ERR-is Londoni olümpiamängude keelelisest kajastamisest tõukunud mõttevahetused (nt Kooli 2012; Vinni 2012). Toonase diskussiooni eri keelekujude kasutusest võttis kokku populaarne aastalõpuprogramm „Tujurikkuja” sketsiga „Värdkeel” (ERR, 2012).

Järeldused ja kokkuvõte

Tegime sissevaate ühe tähemärgi loomislukku, kasutustesse ning tähendustesse. Võib väita, et *õ*-märk on eduka keelekorralduse tulemus, kuid see on ka märk laiemas mõttes. Tähemärgi loomises ja kasutuselevõtus pole küsimus vaid häälikule visuaalse vormi andmisest. XIX sajandi kontekstis on sel sügavam rahvus-, keele- ja hariduspoliitiline tähendus. Häälikuna oli *õ* üks „meie” ja „teie” (eesti vs. saksa keele kõnelejad) eristajaid, eesti keele oskuse ning eesti identiteedi tähistajaid. Eesti keele kõnelejad tunnetavad hääliku ja tähemärgi ning oma kultuuri ja identiteedi vahel tugevat sidet, millel on nii ajaloolisi kui ka tänapäevaseid põhjuseid.

Praegusajal lisanduvad *õ*-aruteludesse identiteediloomu aspektid: *õ*-märki kasutatakse keelelise ja kogukondliku identiteedi, kohaloo ning kollektiivse mälu tähistamiseks ja mõtestamiseks. Saaremaa näitel võib täheldada vastupidist: identiteediloomu toimub just nimelt *õ*-märgist loobumise ning samas positsioonis *ö*-märgi esiletõste kaudu (nt meediatekstide pealkirjad, reklaamid), millega vastandatakse *õ*-le, ühiskeele kõnelejatele ja Mandri-Eestile, eristatakse geograafiline piirkond ja luuakse paikkondlik kuvand. Sellega astub *õ*-vaba keelepruuk Saaremaa stereotüüpsete tunnuste (kadakad, tuulikud, maalinnad, kirikud) sekka.

¹⁷ Tegelikult toimub „Siin me oleme” tegevustik Muhu saarel, mille paikkondlikku suulisest keelde kuulub mandripärane illabiaalne *õ* (Peegel 1997: 452).

Loodetavalt ärgitab artikkel uurijaid õ-ga edasi tegelema. Põhjalikumat analüüsi ootavad mitmed keeleajaloolised aspektid (nt trükkalite ja ametnike roll õ kasutuselevõtus, õ regionaalne levik), aga ka tähemärgi praegune osa identiteedis.

Täname anonüümset retsensenti ning kõiki kolleege, kes ühes või teises õ-küsimuses kaasa mõtlesid ja väärtuslikku tagasisidet andsid.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 192 – Õpetatud Eesti Selts

Rahvusarhiiv (RA)

EAA.2100 – Tartu Ülikool

EAA.1228 – EELK Lüganuse kogudus

VEEBIVARAD

EHTNE Saaremaa toote märgis. Märgikandjad. <https://ehtne.ee/margikandjad>

Facebook. Visit Saaremaa. <https://www.facebook.com/visitsaaremaa>

Telia. SMS-i saatmine. <https://www.telia.ee/abi/juhend/88/sms-i-saatmine>

KIRJANDUS

Aavik, Johannes 1923. Saaremaa keel ja kirjakeel. Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele. Kuressaare: Saaremaa Kultuurkapital.

Aavik, Johannes 1936. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti.

Aavik, Johannes 1962. Saaremaa keel ja keeleuendus. – Saaremaa raamat. Koost Kaldi Polding, H. Aus, Osvald Timmas. Toronto: Ortoprint, lk 11–14.

Ahrens, Eduard 1843. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Th. 1, Formenlehre. Reval.

Aichner, Thomas; Forza, Cipriano; Trentin, Alessio 2017. The country-of-origin lie: Impact of foreign branding on customers' willingness to buy and willingness to pay when the product's actual origin is disclosed. – The International Review of Retail Distribution and Consumer Research, kd 27, nr 1, lk 43–60. <https://doi.org/10.1080/09593969.2016.1211028>

Akermann, Franz 1866. Luggemisse ramat laste kolitamisse tarwis. 2. tr. Tartu: [H. Laakmann].

Allkivi, Kais 2012. Söörömöö – saare naiste ansambel. – Õhtuleht 1. IX.

Anger, Tõnu 1997. Saarlased ülemaal teenistust otsides. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1995–1996. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, lk 138–158.

Annist, August 1936. F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg”. II osa „Kalevipoja” saamisluu. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Ariste, Paul 1931. Mis on Loode-Eesti murrete hääldamises rootsipärane? – Eesti Keel, nr 3–4, lk 73–82.

Ariste, Paul 1939. Eesti keele hääldamine. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

- Ariste, Paul 1946.** Eesti foneetika. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Ariste, Paul 1947.** Foneetilisi probleeme eesti keele alalt. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Arnek, Pille 2019.** Eestikeelsed tekstid 16.–19. sajandi Põhja-Eesti hauatähistel. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 54.) Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Asu, Eva Liina; Lippus, Pärtel; Pajusalu, Karl; Teras, Pire 2016.** Eesti keele hääldus. (Eesti keele varamu II.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Browne, David 2015.** How Lemmy and Motorhead gave metal its umlaut. – Rolling Stone 29. XII. <https://www.rollingstone.com/music/music-news/how-lemmy-and-motorhead-gave-metal-its-umlaut-53906/>
- Cameron, Deborah 2012.** The commodification of language: English as a global commodity. – The Oxford Handbook of the History of English. Toim Terttu Nevalainen, Elizabeth Closs Traugott. Oxford: Oxford University Press, lk 352–361. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199922765.013.0031>
- Eesti keele põllult 1899.** – Postimees 10. V.
- Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997.** Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1842.** Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen. Programm von Friedrich Robert Faehlmann, Mitglied einiger gelehrten Gesellschaften, Lector der estnischen Sprache an der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Dorpat: [s. n.]
- Faehlmann, Friedrich Robert 2002 [1852].** Eesti ortograafiast – F. R. Faehlmann, Teosed II. Koost Kristi Metste. Tlk Siret Rutiku, Marju Lepajõe, K. Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 245–263.
- Ferguson, Charles A. 1968.** Language development. – Language Problems of Developing Nations. Toim Joshua A. Fishman, Charles A. Ferguson, Jyotirindra D. Gupta. New York–London–Sydney–Toronto: John Wiley & Sons, lk 27–35.
- Grünthal, Villem 1911.** Aruanne murrete uurimisest Saaremaal. – Eesti Kirjandus, nr 2, lk 61–65.
- Hagu, Paul; Pajusalu, Karl 2021.** Seto keele teejuht. Värska: SA Seto Instituut.
- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine GRAMMATICA. II. Ein VOCABULARIUM. III. PROVERBIA. IV. AENIGMATA. V. COLLOQUIA. Zuvörderst Denen, welche das Evangelium Christi der Ehstnischen Nation deutlich und verständlich zu predigen von GOTT beruffen werden; ... Zur Anleitung Mit Fleisz zusammen getragen; un nebst einem erwecklichen Sendschreiben Herrn D. Joh. Jacob Rambachs, ... an den EDITOREM, Auf Gutbefinden des Herrn AUTORIS, mit einer Vorrede herausgegeben von Eberhard Gutsleff, Diacono bey der Ehstnischen Stadt-Gemeine in Reval. Halle: Gedruckt bey Stephan Orban.
- Heller, Monica 2010.** The commodification of language. – Annual Review of Anthropology, nr 39, lk 101–114. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.012809.104951>
- Hennoste, Tiit; Pajusalu, Karl 2020.** Eesti murrete kujunemisest ja hääbumisest. – K. Pajusalu, T. Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg, Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud tr. Tartu[–Tallinn]: EKSA, lk 67–76.

- Hermann, Karl August 1884.** Eesti keele Grammatik. Koolide ja iseõppimise tarwis kõiki-dele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida. Tartu: [W. Just].
- Hornikx, Jos; van Meurs, Frank; Hof, Robert-Jan 2013.** The effectiveness of foreign-language display in advertising for congruent versus incongruent products. – *Journal of International Consumer Marketing*, kd 25, nr 3, lk 152–165. <https://doi.org/10.1080/08961530.2013.780451>
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: J. F. Hartknoch.
- Hurt, Jakob 1864.** Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi. Tartu: Tartu Õpetatud Eesti Selts.
- Hurt, Jakob 1888.** Paar palwid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. – *Eesti Postimees* ehk *Näddalaleht*, nr 12, 23. III.
- Jaanson, Ene-Lille 2010.** Johann Christian Schünmanni trükikoda Tartus 1814–1840: tegevuskäik ja trükitoodang. – TÜ Raamatukogu aastaraamat 2006–2009. [Võrgu-väljaanne.] Koost Katriin Kaljuvee. <https://ojs.utlib.ee/index.php/tyrtar/issue/view/1149>
- Jakobson, Carl Robert 1867.** Kooli Lugemise raamat. 1. jagu. Tartu: H. Laakmann.
- Jakobson, Carl Robert 1873.** Kooli atlas ehk maa kaardi-raamat, kus sees 16 Maa-Kaarti. Tartu: H. Laakmann.
- Jannsen, Johann Voldemar 1854.** Püssipappa essimessed Külla-Juttud külla rahwale. Essimenne õhtu. Tartu: [J. V. Jannsen, H. Laakmann].
- Jaworski, Adam 2015.** Globalese: A new visual-linguistic register. – *Social Semiotics*, kd 25, nr 2, lk 217–235. <https://doi.org/10.1080/10350330.2015.1010317>
- Johnson, Sally 2012.** Ortography, publics, and legitimation crisis: The 1996 reform of German. – *Ortography as Social Action: Scripts, Spelling, Identity and Power*. Toim Alexandra Jaffe, Jannis Androutsopoulos, Mark Sebba, S. Johnson. Berlin: De Gruyter, lk 21–42. <https://doi.org/10.1515/9781614511038.21>
- Jõgever, Jaan 1918.** Eesti keele häälikute ajalugu. Tartu: [Postimees].
- Järlehed, Johan; Jaworski, Adam 2015.** Typographic landscaping: Creativity, ideology, movement. – *Social Semiotics*, kd 25, nr 2, lk 117–125. <https://doi.org/10.1080/10350330.2015.1010318>
- Kala, Tiina 2004.** Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Bistum Ösel-Wiek. Artikelsammlung zum Mittelalter in West-estland. Toim Ülla Paras. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, lk 9–37.
- Kaljo, Theodor 1928a.** õ- ja õ-hääliku vahepiir Saaremaal. Laudaturitöö. Käsikiri Tartu Üli-kooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis.
- Kaljo, Theodor 1928b.** õ- ja õ-hääliku vahepiirist Saaremaal. – *Eesti Keel*, nr 7–8, lk 112–118.
- Kallas, Rudolf 1875.** Mõnda Otu Wilhelm Masinga eloloust. – *Eesti Kirjameeste Seltsi aasta-raamat 1874*, lk 60–70.
- Kampmann, Mihkel 1905.** Kirjalikud harjutused Eesti keele õppimiseks. Praktiline grammatika. Teine, täiendatud trükk. Viljandi: A. Töllasepp.
- Kaplan, Robert B.; Baldauf Jr., Richard B. 2003.** Language and Language-in-Education Planning in the Pacific Basin. Dordrecht–Boston: Kluwer Academic Publishers. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-0145-7>

- Kask, Arnold 1932.** Mõni sõna õ-tähe tarvituselevõtust. – Eesti Keel, nr 4, lk 115–119.
- Kask, Arnold 1958.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloo I. Tartu.
- Kask, Arnold 1976.** Kuidas tuli õ-täht eesti keelde. – Keel, mida me uurime. Koost Mart Mäger. Tallinn: Valgus, lk 177–180.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. Tallinn: Valgus.
- Keelest 1882.** – Eesti Postimees ehk Näddalaleht, nr 5, 27. I.
- Kentmann, Woldemar Friedrich 1884.** Koolilaste Geograahwia raamat. Tallinn: [s. n.].
- Kingisepp, Valve-Liivi 2017.** Õ-tähe teest meie kirjakeelde. – Emakeele Seltsi aastaraamat 62 (2016). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 281–292. <https://doi.org/10.3176/esa62.12>
- Kingisepp, Valve-Liivi 2020.** Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kirjad I–III = Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832.** I: 1814–1818 (1995); II: 1819–1820 (1996); III: 1821–1823 (1996). Koost Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Kloss, Heinz 1969.** Research Possibilities on Group Bilingualism: A Report. Quebec: Centre international de recherches sur le bilinguisme, Université Laval.
- KNR 2016 = Eesti kohanimeraamat.** Koost Marja Kallasmaa jt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kobolt, Erich 1929.** Alasaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast. – Eesti Keel, nr 7–8, lk 129–168.
- Kooli, Rain 2012.** Köige öigem eestlane. – ERR, 13. VIII. <https://www.err.ee/349592/rain-kooli-koige-oigem-eestlane>
- Kraut, Einar 2000.** Eesti keele häälamine. Käsiraamat harjutuste ja helinäidetega. Tallinn: TEA Kirjastus.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1840.** Wina katk. Üks tähhele pannemise wäärt jut, mis wanna ja noore rahwale juhhatusseks ja kassuks wälja on antud. Tartu: Lindfors'i pärijad.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1850.** Ma- ja Merre-piltid. Üks luggemise ramat nore rahwale. Ehk imelikud luggud lõune-pool Ahwrikas. 1. jagu. Tartu: H. Laakmann.
- Kroonika 2021 = Palju õnne! Teele Viira sai teise lapse.** 28. III. <https://kroonika.delfi.ee/artikkel/92971213/fotod-palju-onne-teele-viira-sai-teise-lapse>
- Kruusa Kalju 1999.** Meeleolu. Esikkogu. Tsitre: Erakkond.
- Kruusa Kalju 2017.** Ühe inimese elu (pooleli). Valitud luuletusi. Tallinn: KiriMiri.
- Kruusa Kalju; Põldver, Piret 2019.** Taha enda peita enda taha. – Looming, nr 6, lk 862–869.
- Laanekask, Heli 2003.** Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloo. – Vana kirjakeel ühendab. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24.) Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 129–180.
- Landry, Rodrigue; Bourhis, Richard Y. 1997.** Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. – Journal of Language and Social Psychology, kd 16, nr 1, lk 23–49. <https://doi.org/10.1177/0261927X970161002>
- Le Page, Robert Brock; Tabouret-Keller, Andrée 1985.** Acts of Identity: Creole-based Approaches to Language and Ethnicity. Cambridge: Cambridge University Press.

- Liiv, Otto 1938.** Suur näljaeeg Eestis 1695–1697. Tartu–Tallinn: Loodus.
- Loorits, Oskar 1923.** Eesti keele grammatika. Tartu: Odamees, Carl Sarap.
- Masing, Otto Wilhelm 1816.** Ehstnische Originalblätter für Deutsche. 1. Heft. Dorpat: [J. C. Schünmann].
- Masing, Otto Wilhelm 1819.** Wanna-seädusse-aja sündinud asjad. Tartu: [J. C. Schünmann].
- Masing, Otto Wilhelm 1820.** Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift. Dorpat: [J. C. Schünmann].
- Masing, Otto Wilhelm 1821.** Õppetus, kuidas neid luggemisse lehti kassuga prukida. Tartu: [J. C. Schünmann].
- Masing, Otto Wilhelm 1823.** Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida. Tartu: [J. C. Schünmann].
- Masing, Otto Wilhelm 1824.** Beitrag zur Ehstnischen Orthographie. Dorpat. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjakogus [F 26, s 226].
- Masing, Otto Wilhelm 1827.** Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie, erschienenen Bemerkungen vom Verfasser des Beitrages zur ehstnischen Orthographie. Perna: [G. Marquardt].
- Meister, Einar; Meister, Lya 2019.** Production of Estonian vowels by Finnish speakers. – ESUKA – JEFUL, kd 10, nr 1, lk 129–143. <https://doi.org/10.12697/jeful.2019.10.1.07>
- Metslang, Helle; Habicht, Külli 2019.** XIX sajandi eesti kirjakeel – vahekeelest suland-keeleks. – Emakeele Seltsi aastaraamat 64 (2018). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 111–140. <https://doi.org/10.3176/esa64.04>
- Metste, Kristi 2001.** „Ma olen 100 aastat enneaegu kirjutanud” (O. W. Masing eesti esseistika alustajana). – Akadeemia, nr 4, lk 657–667.
- Must, Mari 1987.** Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Tallinn: Valgus.
- Mägi, Marika 2002.** Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimegeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – Keskus-tagamaa-ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Center-Hinterland-Margin: Studies in the Formation of Settlement Hierarchy and Power Centres in Estonia. (Muinasaja teadus 11.) Toim Valter Lang. Tallinn–Tartu: Teaduste Akadeemia kirjastus, lk 169–232.
- Niit, Ellen 2002.** Keel. Häälikuline ülevaade. – Saaremaa. 1, Loodus, aeg, inimene. Toim Heino Kään. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 467–482.
- Niit, Ellen 2004.** Eesti keele piirkondlikud aktsendid. – VIRSU II. Suomi ja viro kohdekielinä. (Lähivertailuja 15. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 24.) Toim Helena Sulkala, Heli Laanekask. Oulu: Oulun Yliopisto, lk 50–61.
- Niit, Ellen 2007.** Vowels in word-initial syllables in Muhu Estonian. – Linguistica Uralica, nr 4, lk 241–249.
- Nolcken, Nicolai von 1873.** Aabitsaraamatu sissejuhatus. Kuressaare: [Ch. Assafrey].
- Nätänen, Risto; Lehtokoski, Anne; Lennes, Mietta; Cheour, Marie; Huutilainen, Minna; Iivonen, Antti; Vainio, Martti; Alku, Paavo; Ilmoniemä, Risto J.; Luukkonen, Janne; Alho, Kimmo 1997.** Language-specific phoneme representations revealed by electric and magnetic brain responses. – Nature, nr 385, lk 432–434. <https://doi.org/10.1038/385432a0>

- Pae, Taavi 2018.** Theodor Kaljo ja õ-hääliku piir Saaremaal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 63 (2017). Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 127–138. <https://doi.org/10.3176/esa63.06>
- Pae, Taavi 2021.** Teekond õ/ö piiritähiseni Saaremaal. – Oma Keel, kd 42, nr 1, lk 3–8.
- Pajusalu, Karl; Iva, Sulev; Teras, Pire 2003.** Sissejuhatus. – Lõuna-Eesti häälikud II. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 27.) Toim K. Pajusalu, P. Teras. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 9–15.
- Pall, Valdek 1987.** Veel kord õ: eesti murded. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 405–415.
- Parbus, Ülo 1967.** Mitu õ-d on saarte murdes? – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 419–420.
- Parve, Merike 2000.** Võru lühikeste monoftongide akustikast. – Võru vokaalid I. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 13.) Toim Karl Pajusalu, M. Parve, Pire Teras, Sulev Iva. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 9–38.
- Peegel, Juhan 1997.** Minu ema keel. – Akadeemia, nr 3, lk 451–475.
- Perli, Madis 2021.** Talgutel said hoo sisse mõisakino ja Õ-keskus. – Tartu Postimees 14. X.
- Peterson, Ernst 1907.** Algharjutused eesti keele õigekirjutuse ja kirjaseadmise õppimiseks. Teine täiendatud trükk. Tallinn: [s. n.].
- Piibli raamat 1889** = Piibli raamat, see on kõik Jumala sõna, mis pühad Jumala mehed, kes püha waimu läbi on juhata tud, Wana Seaduse raamatusse Ebraea keele, ja Uue Seaduse raamatusse Kreka keele on kirjutanud, aga mis Jumala armu läbi ka meie Eesti maa keele on üles pandud ja ühtteistkümmet korda trükki antud. Tallinn: [A. Mickwitz].
- Piller, Ingrid 2003.** Advertising as a site of language contact. – Annual Review of Applied Linguistics, kd 23, lk 170–183. <https://doi.org/10.1017/S0267190503000254>
- Pool, Jonathan 1979.** Language planning and identity planning. – International Journal of the Sociology of Language, nr 20, lk 5–21. <https://doi.org/10.1515/ijsl.1979.20.5>
- Pöld, Harald 1915.** Eesti keeleõpetus. Hääle- ning sõnaõpetus. 1. jagu. Tallinn: G. Pihlakas.
- Pöldvee, Aivar 2010.** Bengt Gottfried Forselius ja tähed. Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 331–352.
- Päll, Peeter 2017.** EKI keelekool: Vabadus! Wabadus? – Postimees. Arvamus, kultuur 10. VI.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Rangøy, Øyvind 2020.** Oled ikka veel see poiss. Põltsamaa: Seitse Sõlme.
- Raudvassar, Liina 2007.** Pastor Masing ja õ-täht. – Eesti Kirik 14. III.
- Remes, Hannu 2015.** Viron kielioppi. Helsinki: Finn Lectura.
- Rootsmäe, Lemming 1987.** Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1850. Tallinn: Valgus.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813.** Versuch bestimmte Regeln für die ehstnische Orthographie festzusetzen. – Beiträge zur genauern Kenntniss ehstnischen Sprache I, lk 107–123.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1820.** Kirjutusse-lehhed. Pärnu.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1821.** Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XIII, lk 47–75.
- Saaberik, Albert 1920.** Tegelikult eesti foneetika alged. Tallinn: K./Ü. Rahvaulikool.
- Saareste, Andrus 1922.** Tegelikud õigekeelsuse määrused. Tartu: Eesti Kirjastuse Ühisuse Postimees kirjastus.
- Saul, L. 1976.** Maadevahe jõgi. – Kommunismiehitaja 24. VIII.

- Sebba, Mark 2007.** Spelling and Society: The Culture and Politics of Orthography around the World. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486739>
- Sebba, Mark 2012.** Orthography as social action: Scripts, spelling, identity and power. – Orthography as Social Action: Scripts, Spelling, Identity and Power. Toim Alexandra Jaffe, Jannis Androutopoulos, M. Sebba, Sally Johnson. Berlin: De Gruyter, lk 1–19. <https://doi.org/10.1515/9781614511038.1>
- Shohamy, Elena; Gorter, Durk 2009.** Linguistic Landscape. Expanding the Scenery. New York–London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203930960>
- Sooväli, Helen 2004.** Saaremaa Waltz. Landscape Imagery of Saaremaa Island in the 20th Century. (Dissertationes geographicae Universitatis Tartuensis 21.) Tartu: Tartu University Press.
- Spitzmüller, Jürgen 2012.** Floating ideologies: Metamorphoses of graphic „Germanness“. – Orthography as Social Action: Scripts, Spelling, Identity and Power. Toim Alexandra Jaffe, Jannis Androutopoulos, Mark Sebba, Sally Johnson. Berlin: De Gruyter, lk 255–288. <https://doi.org/10.1515/9781614511038.255>
- Strandberg, Janine A. E. 2020.** “Nordic Cool” and writing system mimicry in globallinguistic landscapes. – Lingua, kd 232, artikkel 102783. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2019.102783>
- Taal, Kersti 2017.** Eesti keele küsimus Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kirjavahetuses. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2016, lk 30–46.
- Tarvel, Enn 2007.** Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572. – Saaremaa. 2, Ajalugu, majandus, kultuur. Toim Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar. Tallinn: Koolibri, lk 77–142.
- Tauli, Valter 1968.** Keelekorralduse alused. Stockholm: Vaba Eesti.
- Tender, Tõnu; Kasak, Enn 1995.** Võru uuemad kirjaviisid ja Brown(e)’i liikumine. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 312–319.
- Tender, Tõnu; Iva, Sulev (Jüvä Sullõv); Kasak, Enn 1996.** Võru uuemad kirjaviisid ja Brown(e)’i liikumine. II. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 606–610.
- Teras, Pire 2018.** /õ/ häälduse varieerumine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 63 (2017). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 221–239. <https://doi.org/10.3176/esa63.10>
- Valk, Heiki; Kriiska, Aivar; Matsin, Ave; Oras, Janika; Ormisson-Lahe, Anu; Pae, Taavi; Rahi-Tamm, Aigi; Rimmel, Mari-Ann 2021.** Päranditurism Eestis: potentsiaal ja arenguvõimalused. RITA 4: TAI poliitika seire. Lõpparuanne. <https://www.etag.ee/wp-content/uploads/2021/03/Paranditurism-Eestis.pdf>
- Vasar, Juhan 1931.** Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel. – Eesti Kirjandus, nr 11, lk 549–567; nr 12, lk 639–652.
- Velsker, Mart 2001.** Y eesti kirjanduses. – Vikerkaar, nr 10, lk 78–86.
- Veski, Johannes Voldemar 1936.** Tähtede järjekord eesti alfabeedis. – Eesti Keel, nr 1, lk 20–22.
- Viitso, Tiit-Rein 1978.** Läänemeresoome esimese silbi õ ajalugu. – Eesti keele grammatika küsimusi. (Keel ja struktuur 10.) Toim Huno Rätsep. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 81–116.
- Viitso, Tiit-Rein 2003.** Rise and development of the Estonian language. – Linguistica Uralica, nr 1, lk 130–230.

- Viitso, Tiit-Rein 2008.** Kommentaare Paul Ariste doktoriväitekirjale Hiiumaa eesti murrete foneetikast. – T-R. Viitso, Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Koost, toim Karl Pajusalu, Urmas Sutrop, Pire Teras. Tartu–Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 99–111.
- Vinni, Raul 2012.** Õ-probleem võttis tuurid üles. – Saarte Hääl 10. VIII.
- Viru-Nigula kauplus vahetas omanikku 2009.** – Virumaa Teataja 13. V.
- Viru-Nigula stiiliraamat** = Viru-Nigula vald. Stiiliraamat. https://viru-nigula.ee/documents/7609076/7964213/Viru-Nigula+vald_stiiliraamat.pdf/ddb96dca-8d62-4261-bde1-08a2c783fc87
- Väike-Õismäe majale maalitakse veel üks Õ-tähega seinapilt 2020.** <https://www.tallinn.ee/est/haabersti/Uudis-Vaike-Oismae-majale-maalitakse-veel-uks-O-tahega-seinapilt>
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011 [1875].** Eesti keele grammatika. Tlk Heli Laanekask, toim Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Wiik, Kalevi 1986.** Viron ö. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 30.) Turku: Turun yliopisto.
- Õismäe majale maalitakse Õ-tähega seinapilt 2019.** <https://www.tallinn.ee/est/Uudis-Oismae-majale-maalitakse-O-tahega-seinapilt>

Kristiina Praakli (sünd 1977), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi rakenduslingvistika kaasprofessor (Jakobi 2, 51005 Tartu), kristiina.praakli@ut.ee

Taavi Pae (sünd 1976), PhD, Tartu Ülikooli ökoloogia ja maateaduste instituudi Eesti geograafia kaasprofessor (Vanemuise 46, 50410 Tartu), taavi.pae@ut.ee

Das Õ

Stichwörter: der Buchstabe Õ, der Laut Ö, Otto Wilhelm Masing, Orthographie, Sprachplanung

Der Anfang des 19. Jahrhunderts durch Otto Wilhelm Masing (1763–1832) eingeführte Buchstabe Õ ist das orthografische Element, welches in der estnischen Linguistik und in der Öffentlichkeit stets die meiste Aufmerksamkeit auf sich gezogen hat. 2016 wurde das 200-jährige Bestehen des Õ-Zeichens mit einer wissenschaftlichen Konferenz gefeiert, und 2020 wurde auf Saaremaa eine fünf Meter hohe Õ/Ö-Grenzmarkierung eingeweiht, um die Variation der Aussprache innerhalb des Sprachgebiets zu kennzeichnen.

Der Artikel befasst sich mit der Entstehungsgeschichte des Õ-Zeichens und dessen Verbreitung in schriftlichen Texten des 19. Jahrhunderts. Übergeordnetes Ziel des Artikels ist es, durch die Entstehungsgeschichte des Õ-Zeichens die tieferen Hintergründe des Zeichens zu erschließen, neue Forschungshorizonte aufzuzeigen und Forscher zu ermutigen, einen Blick auf bisher unerforschte Phänomene und Entwicklungen in der Schriftsprache zu werfen.

Bei der Einführung des \ddot{O} handelt es sich um eine Frage der Sprachpflege, welche eine durch äußere Faktoren hervorgerufene sprachliche Veränderung darstellt. Zur Ausführung kam diese vor allem als Ergebnis der entschlossenen Bemühungen von Masing und Johann Heinrich Rosenplänter. Andererseits ging es bei der Schaffung des \ddot{O} nie allein darum, einem Vokal eine visuelle Form zu geben. Vor dem Hintergrund der Entstehungsgeschichte des \ddot{O} -Zeichens lässt sich erkennen, dass das \ddot{O} als Vokal eines der Unterscheidungsmerkmale zwischen „uns“ und „euch“ (estnisch- vs. deutschsprachig) war, ein Kennzeichen estnischer Sprachkompetenz und estnischer Identität. In der Entstehungsgeschichte des \ddot{O} spiegelt sich zudem die Bedeutung der damaligen gedruckten Literatur (Journalismus, Bildungsliteratur) bei der Einführung des \ddot{O} -Zeichens wider, auch wenn es noch Jahre oder Jahrzehnte dauerte, bis sich das Zeichen im schriftlichen Gebrauch durchgesetzt hatte – was vor allem auf technische Gründe zurückzuführen war. Heutzutage hat sich die Debatte über das \ddot{O} um identitätsstiftende Aspekte erweitert: Das \ddot{O} ist eines der Kennzeichen und Sinngeber für sprachliche und gemeinschaftliche Identität, lokale Geschichte und das kollektive Gedächtnis. Auf Saaremaa hingegen ist das Gegenteil zu beobachten: Hier wird Identität gerade durch den Verzicht auf das \ddot{O} -Zeichen und die Verwendung des \ddot{O} -Zeichens an dessen Stelle geschaffen. Die Hervorhebung des \ddot{O} erzeugt eine Unterscheidung und einen Gegensatz zum \ddot{O} , zu den Sprechern der Standardsprache und zum estnischen Festland, grenzt ein geografisches Gebiet ab und konstruiert ein lokales Image.

Kristiina Praakli (geb. 1977), PhD, Juniorprofessorin für Angewandte Linguistik am Institut für Estnische und Allgemeine Sprachwissenschaft der Universität Tartu (Jakobi 2, 51005 Tartu), kristiina.praakli@ut.ee

Taavi Pae (geb. 1976), PhD, Juniorprofessor für Estnische Geographie am Institut für Ökologie und Geowissenschaften der Universität Tartu (Vanemuise 46, 50410 Tartu), taavi.pae@ut.ee